

Zbornik predstavlja značajan doprinos razumevanju odnosa građana i građanki prema konstelaciji demokratije u Srbiji. Radovi su argumentativni, odgovaraju akademskim normama i nude kompleksnu sliku o izabranom predmetu. Prilozi su komplementarni na taj način da time razvijaju neophodnu kompleksnost u predstavljanju demokratske transformacije u domaćem i evropskom kontekstu.

Dopisni član SANU, Alpar Lošonc

Radove u zborniku odlikuje tematska i stilska raznovrsnost, kao i kvalitet i originalnost naučnog pristupa. Sa jedne strane, to bi se moglo tumačiti kao odsustvo principa homogenosti, sa druge, pak, kao bogatstvo u različitosti mogućih interpretacija centralne teme. Svi se oni kritički odnose prema polaznoj istraživačkoj ideji – stavovima srpskog građanstva o trodecenijskoj demokratskoj transformaciji Srbije.

Prof. dr Dragan Todorović

Struktura zbornika ukazuje na analitički višeslojnu analizu istraživnog problema. Autori na koncizan i argumentovan način pristupaju analizi različitih tema od značaja za istraživanje stavova građana/ki prema procesu demokratizacije Srbije u protekle tri decenije i izvode utemeljene zaključke. Autore odlikuje sistematičnost, preciznost i jasnoća u pristupu predmeta istraživanja. Zbornik predstavlja dragocen doprinos razumevanju odnosa građana/ki Srbije prema procesu demokratizacije od uvođenja višepartijskog sistema do danas.

Dr Dejana Vukasović

Zbornik nastavlja tradiciju kvalitetnih istraživanja javnog mnjenja Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka i doprinosi kontinuitetu saznanja u domenu politikoloških studija i istraživanja društvene tranzicije. Posebna vrednost zbornika je što nastavlja istraživanje važnih odrednica političke kulture i političkog života (autoritarnost, korupcija). Zaključci autora zbornika ujedno su korisne smernice i za šire područje nauka koje se bave politikom, kao što su sociologija i antropologija.

Dr Suzana Ignjatović

www.idn.org.rs

DEMOKRATSKE PROMENE U SRBIJI

Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije

Urednici
Milica Joković Pantelić
Goran Bašić

Edicija Istraživanja

Radovi u ovom tematskom zborniku zasnovani su na podacima empirijskog istraživanja o stavovima građanki i građana Srbije o društvenim, ekonomskim i političkim promenama u Srbiji tokom protekle tri decenije, koje je 2022. godine sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje (CPIJM) Instituta društvenih nauka (IDN). Autori, svi saradnici CPIJM i stručnjaci u okviru različitih disciplina društvenih nauka, osvetljavaju transformaciju Srbije, pružajući, uprkos multidisciplinarnom karakteru zbornika, koherentnu analizu javnog mnjenja Srbije.

Ovim izdanjem u okviru edicije *Istraživanja*, IDN nastavlja da jača, podržava razvoj i sprovođenje empirijskih istraživanja. Ta istraživanja su zbog koncepcijske zahtevnosti i složene logistike dugo zapostavljena u društvenim naukama u Srbiji. Ona, međutim, uz teorijsku utemeljenost ideja, činjenice i validne podatke, prikupljene na osnovu savremene naučne metodologije, ostaju stubovi naučnog rada, ali i osnov za donošenje realnih i delotvornih preporuka i odluka u javnim politikama.

EDICIJA ISTRAŽIVANJA

DEMOKRATSKE PROMENE U SRBIJI

Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije
u protekle tri decenije

EDICIJA

Istraživanja

UREDNIKA EDICIJE

Dr Irena Ristić

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka

Beograd, 2023.

ZA IZDAVAČA

Dr Goran Bašić

RECENZENTI

Dopisni član SANU Alpar Lošonc

Prof. dr Dragan Todorović

Dr Dejana Vukasović

Dr Suzana Ignjatović

ISBN 978-86-7093-265-4

Demokratske promene u Srbiji

STAVOVI GRAĐANA I GRAĐANKI O DEMOKRATSKOJ TRANSFORMACIJI SRBIJE U PROTEKLE TRI DECENIJE

UREDNICI

Milica Joković Pantelić

Goran Bašić

Beograd, 2023.

GORAN BAŠIĆ

Naučni savetnik

Institut društvenih nauka, Beograd

Politička kultura, promene i identitet Srbije*

Sažetak

Priroda društvenih i političkih podela u savremenoj Srbiji ukorenjena je u istorijskom narativu i političkoj kulturi. Prekomerno insistiranje na tradicionalizmima, mitskoj i herojskoj prošlosti, alegorija o nebeskom narodu za čije pripadnike je nedostižna kolektivna pravda, udaljava Srbiju od savremenih tokova razvoja i prepreka su modernizaciji. Liberalne ideje nisu prijemčive građanima Srbije, a konzervativni slojevi su samo u kratkim istorijskim periodima pratili savremene tokove razvoja u Evropi. Promene sa kojima su se na takvoj ideološkoj matrici suočili građani Srbije tokom njene jugoslovenske istorije, i to naročito u poslednje tri decenije, izazvale su barem četiri nacionalne frustracije na koje građani Srbije nemaju odgovor: prva se odnosi na status Kosova, druga na položaj srpskog naroda u postjugoslovenskom prostoru, treća na napetost koju stvara potreba za uključivanjem u evroatlantske inicijative i četvrta je odnos prema različitosti.

Ključne reči: liberalizam, konzervatizam, Jugoslavija, promene, politička kultura

„...besni u Srbiji najljući dinastijušluk; narod zapušten u svakom izgledu; sve partije rastrojene; knjiga i novina skoro nikakvih; žandar, špijun i nepoverenje prekrili Srbiju; partija radikalno-demokratskih nikad i ne bilo; o socijalizmu nikad niko i ne čuo; zemlja udaljena od zapada; okružena sumornim susedstvom...”

Zapis iz *Graničara*, 1875. godine, br. 21

Nasleđe političke kulture u Srbiji

Za balkanske i centralnoevropske narode prelazi iz jednog doba u drugo bili su tramatičniji nego kod drugih evropskih naroda. Najčešće ideološke, političke i ekonomske promene su značile i promene vrednosti, odricanje od dela identiteta, zemlje, seobe, istorijsko pamćenje u kojem se mešaju nacionalni ponosi i traume. Mađarski politikolog Ištvan Bibó (István Bibó) je sjajno opisao smisao njihovih promena: „... u srednjoj Evropi je sve bilo sporno. Najpre su dinastički okviri navalili da biju svoje bitke, zatim su se nacionalni okviri borili između sebe za dušu svakog pojedinog čoveka. U sporove se uključivao po svojim osećanjima, interesima ili fiks-idejama i veleposednik, sreski načelnik, sveštenik, učitelj, sudija i lokalni zanatlija koji je već bio pretplaćen na lokalne novine, i dešavalo se da je svaki od njih imao svoje, od ostalih dakako različito mišljenje. Mađarskom i slovačkom seljaku su

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

ponekad svakodnevno zadavali takve konačne rebuse života, pred kojima bi se francuski seljak, u najboljem slučaju našao jednom u sto godina” (Bibo, 1996: 52).¹

Čini se da su u životu balkanskih naroda (Albanaca, Grka, Srba, Bošnjaka, Roma, Cincara, Rumuna i drugih) te promene konstanta. Za razliku od Biboovih *mitteleuropäischer* težaka kojima su zadavani životni rebusi, balkanski su se kotrljali u klupku nedokučivih algoritama kojima je bilo teško odrediti početak, a kamoli se prilagoditi njihovom brzom toku i naći održivo, stabilno rešenje. Menjale su se granice i imperije, mitovi su prožimali sećanja, seobe stvarale naizgled nespojive kulturne areale. Zatvorenim u tribalne strasti, balkanskim narodima je liberalizam, odnosno individualizam, oduvek bio teško dokučiv vrednosni sistem. Politički i ekonomski liberalizam su nalazili svoje puteve do balkanskih naroda, stvarali su im nacionalne države i ustanove, privredu i čaršiju, uveli ih u iluminizam i romanizam, ali u esencijalnom smislu *homo balcanicus* vrednosno nije prihvatio zapadni kulturni individualizam. Gi Sorman (Guy Sorman) piše da je savremeni kapitalizam potpuno redizajnirao evropski kulturni identitet: „Umesto veberovske teorije koja govori o determinističkom odnosu između učvršćene kulture i ekonomije, zreli kapitalizam nameće jedan drugi model, kružni: nacionalne kulture bivaju preobražene od strane aktivnog kapitalizma koji se i sam menja” (Sorman, 1997: 141). Balkanski identiteti se jesu menjali pod okriljem savremenog liberalizma, ali, suštinski, zadržali su šarm ili pre sirovost „osećanja osujećene izvorne nevinosti” (Todorova, 1998: 259). Trebalo bi, međutim, imati u vidu i to da je politički paternalizam država „stare”, liberalne demokratije prema balkanskim narodima delimično uslovljen njihovim otporom prema liberalizmu. Uprkos tome što liberalna ideologija ima i tradiciju u političkoj misli i uporišta u političkim doktrinama na Balkanu, ideje liberalne demokratije nisu prihvatane među balkanskim narodima s nadahnućem koje ih je pratilo u zapadnoevropskom političkom prostoru. Okoštale u političkim mentalitetima periferija velikih imperija, ali i zatečene i nemoćne da se suprotstave političkim interesima velikih sila, balkanske države su razvile političku kulturu čije specifičnosti pogoduju tradicionalnim konzervativnim društvenim obrascima. Ovo izvoriste prikrivenih ali stalnih otpora idejama koje su dolazile sa zapada opstalo je zahvaljujući tome što su konzervativna kultura i njene prepoznatljive vrednosti i institucije (crkva, država, vojska) bile prijemčivije u odnosu na apstraktna načela građanskih sloboda, jednakosti, pravičnosti i ljudskih prava. Dekonstrukcija ovih otpora, posebno u savremenim makroekonomskim i finansijskim prilikama, lakše se sprovodila u ekonomskim odnosima i privredi, a najsporije u promeni kulturnih obrazaca koji su ostali arhaično zatvoreni i etnocentrični. Balkanski narodi jedni o drugima prosuđuju s prenatlaženom kulturnom i nacionalnom arogancijom koja ne samo što zanemaruje limitrofne tačke dodira već i uspostavlja filozofiju „granice” zasnovane na nepropustljivoj monokulturalnosti (Bašić, 2018: 126–127).

U tom kulturnom, geopolitičkom i istorijskom kontekstu, kada je reč o promenama političkog, socijalnog, ekonomskog nazora u Srbiji u tranzicionim periodima, trebalo bi imati u vidu mnoštvo činilaca među kojima jesu i mentaliteti njenih naroda, uticaj liberalnih ali i konzervativnih ideja na formiranje osnovnih socijalnih vrednosti, istorijske okolnosti koje

¹ Neko će primetiti da ovih nekoliko Biboovih rečenica često citiram. Istina, citirao sam ih u knjizi *Multikulturalizam i etnicitet* iz 2018. godine i u još jednom ranije objavljenom radu, ali isključivo zbog toga što ne znam za sažetije i efektnije objašnjenje prirode podaničkog identiteta srednjoevropskog i balkanskog građanskog društva i „jezuitskog” odnosa „kulturnih” naroda sa zapada Evrope prema njima.

obeležava dugotrajni život pod okriljem ili u senci velikih imperija, Austrougarske, Osmanske i Sovjetske, sklonost prema prihvatanju zavodljivih i populističkih ideja i, možda najvažnije, činjenicu da su tokom istorije promene dolazile spolja, odnosno da one nisu bile autentičan odraz društvenih potreba srbijanskog društva, još manje „srpskog sveta”.² Liberalne ideje u Srbiju su dolazile preko ličnih prosvetnih i kulturnih veza na evropskim, pretežno centralnoevropskim univerzitetima.

Volter, Monteskje i Ruso su bili rado čitani među srpskom i balkanskom inteligencijom u XVIII i XIX veku jer su pisali o slobodi koja je bila nasušna potreba balkanskih naroda. Mladi knežević, Petar Karađorđević, tokom boravka u Francuskoj počinje da se interesuje za liberalnu političku filozofiju i sa francuskog prevodi Milovu knjigu „O slobodi”. U predgovoru prevodilac, budući kralj Srbije, ne krije oduševljenje liberalnim idejama Džona Stjuarta Mila: „Sve ono, čime se diči i ponosi današnja obrazovanost, a posebice da rečemo, sve ono, što je utvrdilo veru; oblagorodilo običaje; rasprostrlo ljubav i bratstvo među ljudima; što je unapredilo i usavršilo današnje nauke; što je uzvisilo i oblagorodilo umetnosti; ustostroučilo i izoštrilo veštine i zanate; razgranalo trgovinu i svetski obrt; jednom reči: sve ono, što je podiglo dostojanstvo čoveka okrepilo snagu naroda – sve je to plod slobode čoveka, slobode naroda!”³ Ljubinka Trgovčević podseća na to da je istoričar i arhimandrit Jovan Rajić 1794. godine pisao da je dužnost države da smanji siromaštvo, obezbedi posao građanima i spreči gomilanje bogatstva u rukama nekolicine, te da je argumentacija Temišvarskog sabora 1790. godine, inspirisana iluminizmom, bila koncentrisana na „osvajanje” političkih i građanskih sloboda Srba u Ugarskoj (Trgovčević, 2006: XXXVII). Ako je Dositej Obradović bio predvodnik prosvetiteljskih ideja u Srbiji, Vuk Karadžić je Srbiju, u dobu revolucionarnih promena XIX veka, uveo u romantizam, stvorio je temelje nacionalne (narodne) kulture i identiteta (Deretić, 1983: 52–60). Prelaz (transformacija) ka liberalnim političkim idejama, inspirisan kroz sučeljavanje srpske inteligencije sa mađarskim, slovačkim, češkim nacionalnim pokretima, artikuliše se u ideji nacionalnog ujedinjenja. Laza Kostić je liberalne ideje prihvatao zahvaljujući izvornom čitanju na više evropskih jezika originalnih dela iz klasične i moderne književnosti, filozofije i prava, a kao član Miletićeve Narodne slobodoumne (liberalne) stranke biran je za poslanika u Ugarskom saboru. Kostićev liberalizam, u dobroj meri idealistički, osnovu je imao u Miletićevom političkom programu koji je nastao između 1869. i 1872. godine u kojem su na dnevni red postavljena pitanja srpske autonomije u Ugarskoj i artikulacija političkih ciljeva Srba preko Save i Dunava (Petrović, 1968: 23).

Za uobličavanje političkih i nacionalnih interesa Srbije od značaja su bile i marksističke ideje o socijalnoj jednakosti i društvenom razvoju. Preko Živojina Žujovića, Svetozara Markovića, Dimitrija Tucovića, Dimitrija Cenića i Dušana Popovića, u Srbiji se šire socijaldemokratske ideje koje postaju atraktivne delu građanski orijentisanih intelektualaca i političara, a kasnije i sve većem broju građana. Zanimljivo je da su „pionirske” socijaldemokratske ideje u Srbiji bile zasnovane na jasnoj antiimperijalističkoj kritici koja će se, pokazalo je savremeno doba, održati u projektu „Pax Americana” i projekcijama multipolarnog sveta, zasnovanog na jasno podeljenim zonama interesa. Svetozar Marković, koji se kao i njegov

² Pod „srpskim svetom” podrazumevam kulturnu, jezičku i identitetsku bliskost pripadnika srpskog naroda u Srbiji i drugih koji žive bilo gde u svetu i neguju i čuvaju taj identitet. U mom shvatanju ovog pojma geopolitička dimenzija nema značaj.

³ Videti Predgovor koji je 1869. godine napisao Petar Karađorđević u prevodu dela *O slobodi* Džona Stjuarta.

prethodnik Žujović školovao i u Rusiji i u Švajcarskoj, pod uticajem ideja Nikolaja Černiševskog, zagovara sredinom XIX veka ideju o „preskakanju“ kapitalizma i razvoju Srbije na ideji samoupravnog agrarnog socijalizma, zasnovanog na konceptu tradicionalnog zadrugarstva. U to vreme nastaju i ideje o balkanskoj federaciji, koje u Srbiju donosi jedan od najbližih saradnika Svetozara Miletića, Mihajlo Polit-Desančić. Poliglota, školovan u Parizu i Beču, urednik liberalnog časopisa „Branik“⁴ i vođa liberalnog krila Miletićeve Srpske narodne slobodoumne stranke, Polit-Desančić, zagovarao je evolutivnu transformaciju ka federaciji balkanskih država. Podržavan od obrazovanih i politički uticajnih savremenika, Svetozara Miletića i Vladimira Jovanovića, smatrao je da bi za balkanske narode (južni Sloveni, Rumuni i Grci) najproduktivnija bila organizacija ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja u složenoj federalnoj državi, a za južne Slovene bi to bilo ujedinjenje u posebnu saveznu državu organizovanu po švajcarskom konfederalnom modelu. Ideju južnoslovenske federacije je preuzeo Svetozar Marković na originalan način. Na jednoj strani je razvoj Srbije video u socijalnoj, narodnoj državi, zasnovanoj na savezu opština i samoupravi, a na drugoj strani je shvatao istorijski značaj povezivanja balkanskih naroda u revolucionarnoj borbi za oslobođenje od imperijalnog paternalizma. Ideja federalizma Svetozara Markovića je oslobođena nacionalnog romantizma i zasnovana je na političkim jednakostima i slobodama svih naroda i građana unutar federacije.

Markovićeve ideje razvijali su idejni sledbenici Dimitrije Cenić i Dimitrije Tucović, kod kojeg su jasno utvrđene ideje kako o klasnoj zasnovanoj nejednakosti unutar balkanskih društava, tako i o geopolitičkim interesima evropskih diplomatija na Balkanu. „Mi očekujemo od socijalne demokratije velikih i moćnih država da, nasuprot diplomatiji, najenergичnije ustane protiv pokušaja da se mali, slabi i ugnjeteni narodi, koji se pod štitkom zavojevača nemoćno vrte, obeleže kao ‘rušioc i svetskog mira’“. Mi to očekujemo utoliko pre što je principijelna borba socijalne demokratije protiv zavojevačke politike i za pravo nacionalnog samoopredeljenja uslov za život radničkog pokreta i socijalne demokratije u malim i potištenim narodima. Sa ovim svojim zahtevima mi smatramo da stojimo na gledištu socijalističkih principa. I zbog toga, slobodni smo zamoliti drugove da ne gube iz vida da smo mi osuđeni da radimo u uskim granicama i uslovima i da mnogo više živimo od uspeha svojih partija u Internacionali nego svojih sopstvenih“ (Tucović, 2014: 160).

Pored liberalne, socijaldemokratske i marksističke tradicije, na političku kulturu Srbije su uticale i konzervativne ideje ukorenjene u mitovima, tradiciji i etnocentrizmu. Rad i ideje Dragiše Vasića, srpskog advokata, republikanca, predsednika Srpskog kulturnog kluba i člana ravnogorskog pokreta, upečatljiv je primer česte vrednosne i idejne transformacije mišljenja građana Srbije o sopstvenoj i kolektivnoj istorijskoj i savremenoj poziciji. Dragiša Vasić, učesnik oslobodilačkih ratova od 1912. do 1918. godine, prvobitno vatreni levičar, pobornik socijalne pravde i građanskih sloboda, branilac komunista optuženih da su izvršili atentat na regenta Aleksandra I Karađorđevića (Vidovdanski proces) (Petranović, 1988), ogorčen uspostavljenim političkim sistemom i odnosima u Kraljevini Jugoslaviji, a naročito nezadovoljan politikom Narodne radikalne stranke koju je predvodio Nikola Pašić, još više

⁴ Časopisi „Zastava“ i „Branik“, koji su izlazili u drugoj polovini XIX veka, jasno ukazuju na, i danas postojeće, antagonizme u srpskoj političkoj i kulturnoj eliti. Oduvek su narodu bile prijemčivije ideje zasnovane na tradicionalizmima i konzervativizmu koje je u „Zastavi“ širila radikalna struja od liberalnih, prozapadnih ideja koje je predvodila liberalna politička proviniencija okupljena oko lista „Branik“ (videti: Krestić, 1980).

nezadovoljan tokom boljševičkog razvoja Rusije, prema kojoj je gajio idealistička osećanja, vraća se konzervativnim idejama protkanim nacional-romantizmom. Uvidevši da je srpski politički interes u Jugoslaviji ugrožen, najviše zbog protivrečnih interesa srpskih političkih stranaka, Vasić se zalaže za osnivanje Srpskog kulturnog kluba. Ideju jake Srbije kao okosnice Jugoslavije („jako srpstvo – jaka Jugoslavija“) Vasić razvija i kroz ideologiju ravnogorskog pokreta kojom se upustio u ne samo idejno preispitivanje nacionalnog programa i nacionalne politike srpskog naroda, njegove uloge i doprinosa stvaranju jugoslovenske države 1918. godine već i u, danas mitomizovanu, konstrukciju o izigranom i prevarenom srpstvu, i njegove uzaludne borbe i herojstva, žrtve i stradanja. Povratak srpskom identitetu i očuvanju nacionalnih interesa Vasić stoga traži u moralnoj, socijalnoj i duhovnoj revoluciji (Nikolić, 1997: 100).

Za razumevanje savremenog srbijanskog društva i njegovog odnosa prema srpstvu važne su i ideje uglednog beogradskog advokata Dimitrija Ljotića, koji je bio površan ali oštar kritičar marksizma i vatreni i dosledni pobornik ideja ukorenjenih u primordijalizmu i političkom arhaizmu. Zagovarao je politički paternalizam, antisemitizam, integralno jugoslovenstvo, ekstremni nacionalizam i vrednosni sistem zasnovan na duhovnosti i etici Srpske pravoslavne crkve, a suprotstavljao se liberalnim i komunističkim idejama. Sve to zavelo ga je da osnuje fašistički pokret „Zbor“, koji u Srbiji nije dobio širu podršku, ali čije ideje se s vremena na vreme obnavljaju u srpskom društvu.⁵

Istoriju prve Jugoslavije obeležava, pored ostalog, jačanje socijaldemokratije i osnivanje radničkog komunističkog pokreta (Petranović, 1988: 132–211) koji će dominantno uređivati političke, društvene i ekonomske odnose zajedničke države sve do raspada jugoslovenskog „projekta“ početkom poslednje decenije XX veka. Jačanju „levice“ su doprinosile globalne promene i jačanje marksističkog uticaja koji je dolazio sa Zapada i različitih frakcija boljševističke doktrine sa Istoka Evrope, ali i okoštao i brojni birokratski aparat, ravnomeran, ali za razvoj nedovoljno podsticajan privredni rast (Николић, 2020), nerešeno nacionalno pitanje i, najvažnije od svega, otvoreno pitanje federalnog uređenja države. Položaj Srbije u zajednici jugoslovenskih naroda je ocenjivan različito: od mišljenja istoričara Jugoslavije koji smatraju da je Srbija imala predominantnu političku ulogu u stvaranju Kraljevine Jugoslavije i da je sve do raspada pretpostavljala zadovoljavanje sopstvenih političkih i ekonomskih interesa, nauštrb jačanja federalne države i drugih republika⁶; pa sve do potpuno suprotnih mišljenja da je Srbija zapostavila svoje interese prilikom stvaranja Kraljevine Jugoslavije, da su građani Srbije bili izloženi represiji i da su trpeli ekonomske štete tokom života u socijalističkoj Jugoslaviji.⁷

Pored pomenutih ideoloških i političkih dihotomija, za stavove građana u savremenoj Srbiji važno je nasleđe iz jugoslovenske prošlosti koje se odnosi na ideje ekonomskog i političkog liberalizma, nacionalno pitanje i prvu deceniju demokratizacije srbijanskog društva i države posle raspada Jugoslavije.

Pomenuto je da liberalne ideje, izuzev onih sa izvorišta liberalizma o slobodi i građanskoj ravnopravnosti, nisu rado prihvaćene u Srbiji. Upečatljivi su primeri odnosa jugoslovenskih vlasti prema idejama koje su se razlikovale od „partijskog“ *mainstream* toka.

⁵ O ideologiji Dimitrija Ljotića videti: Kurzydowski, 2017; Милосављевић, 2010.

⁶ Videti: Ванас, 1992: 1084–1104; Schwartz, 1999: 39–51; Rudolf & Čobanov, 2009: 287–314.

⁷ Videti: Михајловић & Крестић, 1995; Anđelković, 2018: 261–270.

Slučajevi Milovana Đilasa, Mihajla Mihajlova i grupe profesora odstranjenih iz nastave na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, kao i odnos prema, unutar komunističkog sistema iznedrenim, takozvanim „hrvatskim“ i „srpskim liberalima“, govore o održanju autoritarne političke kulture i strahu kao načinu vladanja.

Strmoglavni pad Milovana Đilasa, kao jednog od „vođa“ revolucije do *persona non grata*, počeo je od trenutka kada je napravio distancu prema komunističkoj ideologiji i počeo da zagovara liberalno-demokratske ideje.⁸ Proces liberalizacije jugoslovenskog političkog sistema s početka pedesetih godina dvadesetog veka počinje sa revitalizacijom individualizma i prodorom egzistencijalističkih ideja zapadne filozofije. Nakon govora Miroslava Krleže na Kongresu književnika u Ljubljani 1952. godine,⁹ postalo je jasno da nastaje doba postepene deideologizacije književnosti i umetnosti, koja će se nekoliko decenija odvijati kroz eklektiku istorijske avangarde i savremenih liberalnih filozofskih ideja i kulturnih pokreta na zapadu. Ipak, strogo kontrolisane idejne, kulturne, socijalne promene zahtevale su i uzrokovale su teorijsko i ideološko objašnjenje. Nekoliko političkih eseja Milovana Đilasa objavljenih u listu „Borba“ od 11. oktobra 1953. do 7. januara 1954. godine razlabavljaju stege okovanog mišljenja i otvaraju mnoštvo pitanja koja su zajednička liberalima i marksistima: o socijalnoj (klasnoj) nejednakosti, granicama slobode, vladavini zakona, nasuprot vladavini birokratije i autoritarizmu ličnosti. Đilasa su liberalne ideje upečatljivo izdvojile od glavnog toka dogmatizmom i voluntarizmom opterećenog mišljenja u Jugoslaviji. Njegovom degradacijom i surovim kažnjavanjem upućena je poruka svima koji bi se odvažili da dovedu u pitanje raskorak komunističkih ideala i stvarnosti (Bašić, 2022: 8). U suštini, odstranjivanje Đilasa iz javnosti značilo je potiskivanje svake pomisli o liberalnoj demokratiji koja je doživljavana kao neprijateljska sila.¹⁰ Liberalizam je u jugoslovenskoj socijalističkoj političkoj kulturi bio nepoželjniji nego u predsocijalističkom vremenu.

Koliko je „tihih“ sledbenika Đilas imao od 1954. godine do početka devete decenije, teško je proceniti. U Dnevniku, koji je vodio poslednjih godina života od 1989. do 1995. godine, Đilas piše: „Mi više nismo izolovani. Obraćaju mi se i intervjuišu i domaći novinari, iako ovde, u Bgru ne mogu još ništa da objave“ (Đilas, 2022: 18), a Latinka Perović u prikazu Đilasovih dnevnika piše o njegovom društvenom statusu nakon izlaska iz zatvora 31. decembra 1966. godine: „Za režim je bio neprijatelj na slobodi. I dalje je bio pod kontrolom Službe državne bezbednosti, bez pasoša i sa zabranom objavljivanja. Posmatrao je stanje u jugoslovenskom društvu i državi. Sređivao je svoje stare rukopise i pisao nove. U to vreme sretao je ograničen broj ljudi.“¹¹ Očigledno je da je Đilas bio potpuno isključen iz društvenog života i kada nije bio u zatvoru, ali interesovanje za njegove ideje je postojalo i tada, a čini se da ni sada nije manje aktuelno za novu levicu. U monografiji „Đilasovci u Hrvatskoj – zaboravljeni disidenti“, objavljenoj 2022. godine u Zagrebu, istoričar Marko Babić ukazuje da su Đilasove ideje bile dobro primljene kod dela hrvatske akademske i umetničke elite, novinara okupljenih oko lista „Naprijed“ i pripadnika partizanskog pokreta, naročito istrijana.¹²

⁸ O idejama Milovana Đilasa videti: Stanić, 2014: 243–260.

⁹ Videti: Krleža, 1952: 205–243.

¹⁰ Videti više u: Goldstein & Goldstein, 2018.

¹¹ Perović, 2022.

¹² Videti: Babić, 2022.

Ništa manje nije bilo upečatljivo, a po potonje generacije opominjuće i idejno određujuće, odstranjivanje Mihajla Mihajlova iz nastave na zadarskom sveučilištu. Sin ruskih emigranata, slavista i intelektualac osobeno otvorenog mišljenja pred kojim se otvarala univerzitetska karijera, stekao je, sada pomalo romantično, ali u vremenu u kojem je živeo teško breme disidenta. Pažnju političkih moćnika je skrenuo na sebe nakon objavljivanja drugog dela eseja „Leto moskovsko” u beogradskom časopisu „Delo”,¹³ u kojem je, nakon sučeljavanja sa sovjetskim političkim sistemom i ustrojstvom, osudio prepreke u procesu destaljinizacije i reformi koje je pokrenuo Nikita Hruščov (Никита Сергеевич Хрущёв). Nastojeći da održe obnovljene političke veze sa SSSR-om, odnosno sa Hruščovljevim naslednikom Leonidom Brežnjevom (Леонид Ильич Брежнев), jugoslovenski komunisti pribegavaju cenzuri, progonu, zatvaranju Mihajlova i oduzimanjem državljanstva guraju ga u disidentski položaj. Ne bi trebalo smetnuti s uma ni to da se pre Mihajlova s tihim ostrakizmom suočio i Andrija Krešić, koji je 1964. godine napisao, ali ne i objavio, rukopis „Političko društvo i politička mitologija: Prilog kritici kulta ličnosti” koji je bio usmeren na proces destaljinizacije sovjetskog društva.¹⁴

Treći primer autoritarnog odbacivanja liberalnih ideja unutar marksističkog pokreta jeste surovi obračun sa osam saradnika u nastavi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu nakon njihovog učešća u studentskim protestima 1968. godine. Iako su te godine protesti organizovani širom sveta,¹⁵ u našem fokusu ostaje junski protest studenata u Beogradu, koji je, po svemu sudeći, nastao stihijski „zbog kiše”,¹⁶ a prerastao je u ozbiljnu kritiku socijalističkog razvoja Jugoslavije, koju su lucidnim govorima predvodili nastavnici Univerziteta u Beogradu Dragoljub Mićunović i Ljubomir Tadić. Tokom protesta koji su okončani 9. juna, kritici su bili izloženi ideologija, država i funkcioneri: „pobunila se u komunizmu odgajana generacija, očito zasićena razlikom između retorike i realnosti. Ta generacija državu više nije promatrala kao vrijednost po sebi, nego samo kao više ili manje

¹³ Časopis „Delo” je izlazio od 1955. do 1992. godine i uređivali su ga Antonije Isaković, Oskar Davičo, Muharem Pervić i Jovica Aćin. Najburnije godine u istoriji ovog značajnog književnog jugoslovenskog časopisa su u vremenu kada ga je uređivao Muharem Pervić: 1965. godine je cenzurisana pomenuti Muhajlovljev esej, a nakon 1968. godine i članci Ljubomira Tadića i Simona Simonovića. O atmosferi koja je pratila liberalne tokove misli u socijalističkoj Jugoslaviji upečatljivo je govorila Simonovićeve refleksija na cenzuru časopisa „Delo” nakon objavljivanja njegovog članka „Od bekstva do akcije”, posvećenog studentskom buntu 1968. godine: „Kad je moj tekst zabranjen imao sam dvadeset i jednu godinu. Bio sam najmlađi diplomirani pravnik u SFRJ, s prosečnom ocenom 9,5, a postao sam unutrašnji neprijatelj. Dugo su me pratili kao anarholiberala. Božo Vukadinović i ja uredili smo dvobroj Dela, uz saglasnost Pervića, glavnog i odgovornog urednika. Poznao sam sve profesore Filozofskog fakulteta i donosio njihove tekstove. Pratio sam suđenja u Masarikovoj ulici. Kad sam ga pisao nisam pomišljao da će završiti na lomači. Te, 1968, pljuštale su zabrane. Posle mi je bilo drago što su me tako obeležili, mada sam imao neprijatnosti” (Cvijić, 2019).

¹⁴ O delu Andrije Krešića Institut društvenih nauka je 2018. godine objavio zbornik radova *Andrija Krešić u svom i našem vremenu*, koji je priredio dr Božidar Jakšić.

¹⁵ Videti: De Groot, 1988; Fichter, 2016: 99–121; Seidman, 2004; Klasić, 2012: 476.

¹⁶ Prema rečima profesora Dragoljuba Mićunovića, povod za sukob studenata i milicije, koji je prerastao u višednevnu političku krizu čije posledice su izmenile društvo, bio je banalan: „Studenti su iz Studentskog grada došli ispred zgrade Radničkog univerziteta da gledaju probu zabavne revije ‘Karavan prijateljstva’. Pošto je padala kiša, predstava je preseljena u zatvorenu salu, ali studentima nije dozvoljeno da joj prisustvuju. Tu je sevnula prva varnica: sukobili su se studenti i brigadiri, nakon čega je počela sve žešća tuča sa milicijom. Kod nadvožnjaka na Novom Beogradu milicija je nemilice krenula da tuče ne samo studente, nego i profesore koji su kasnije stigli” (Nikčević, 2018).

prikladan okvir za ostvarenje drugačije postavljenih interesa – ideologija vladajuće elite više nije mogla zadovoljiti ni vlastitu djecu” (Goldstein & Goldstein, 2018: 659). Profesori koji su tu generaciju ohrabрили i poučili lekciji iz osvajanja slobode, suočili su se sa revanšom monolitnog partijskog sistema sedam godina kasnije, kada su Odlukom Federalne Skupštine nastavnici Univerziteta u Beogradu Zagorka Golubović, Mihajlo Marković, Dragoljub Mićunović, Ljubomir Tadić, Svetozar Stojanović, Dragan Životić, Nebojša Popov i Trivo Inđić „stavljani na raspoloženje”, odnosno odstranjeni su iz nastave, nakon čega im je većina kanala društvene i profesionalne promocije bila prekinuta. Pod pritiskom međunarodne zajednice rešenje je nađeno tek 1981. godine osnivanjem Centra za filozofiju i društvenu teoriju u Institutu društvenih nauka, u kojem su naučni rad nastavili sedam od osam pomenutih nastavnika (Trivo Inđić je rad nastavio u Zavodu za kulturni razvitak). Jedanaest godina kasnije ovaj Centar, osnažen talentovanim mlađim saradnicima među kojima su bili Vesna Pešić, Kosta Čavoški, Zoran Đinđić, Laslo Sekelj, Vojislav Koštunica i drugi, izdvaja se u Institut za filozofiju i društvenu teoriju (Mićunović, 2013: 363, 376).

Kasnije će većina od njih imati priliku da ideal slobode ostvari u političkom životu. Aktivno su učestvovali u obnavljanju višepartijskog sistema i delovanju Demokratske stranke, za čijeg predsednika je izabran profesor Dragoljub Mićunović, koji će kasnije biti biran za narodnog poslanika i predsednika Narodne skupštine; Zoran Đinđić i Vojislav Koštunica su obavljali najviše nacionalne i federalne funkcije; Tadić i Marković, a kasnije i Čavoški, postali su akademici Srpske akademije nauka i umetnosti, a „državnim poslom” se nakon 1989. godine iz grupe osam veličanstvenih nije bavila jedino Zagorka Golubović. Međutim, krhki pluralizam, društvene slobode i naznake političkog liberalizma, omogućili su da ljudi slobodnije zagovaraju ideje o društvenom i političkom razvoju. Pokazaće se da su pripadnici ove grupe imali različite poglede koji će bitno predodrediti budućnost Srbije, odnosno da ona bude ovakva kakva jeste danas. Profesor Mićunović vodio je Demokratsku stranku do 1994. godine, a od 1996. godine Demokratski centar i koaliciju DAN; Mihajlo Marković je bio među osnivačima i važio je za ideologa Socijalističke partije Srbije, iz koje je isključen 1995. godine, a kasnije je bio aktivan u Pokretu socijalista. Kosta Čavoški, sa akademikom Nikolom Miloševićem, predvodio je Srpsku liberalnu stranku, Sveta Stojanović je bio savetnik predsednika Savezne Republike Jugoslavije, Dobrice Ćosića, a Trivo Inđić i Vesna Pešić su nakon 2000. godine postali ambasadori te države. Najzad, Zoran Đinđić i Vojislav Koštunica su bili predvodnici Demokratske opozicije Srbije sa pozicije Demokratske stranke, odnosno Demokratske stranke Srbije. Trebalo bi pomenuti da su mnogi smatrali da je knjiga *Stranački pluralizam ili monizam – društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949* Vojislava Koštunice i Koste Čavoškog, koju je 1983. godine objavio Institut društvenih nauka, bila zamajac obnove višestranačkog parlamentarizma u Srbiji (Vuletić, 2022: 81–94).

Međutim, vremenom su se razlike među pripadnicima ove heterogene grupe intelektualaca produbljivale i ideje koje su ih u jednopartijskom sistemu zbližile postale su povod za isključivosti i prepreka razvoju slobode u više nego krhkim naznakama demokratizacije Srbije. Čini se da je ova grupa blistavih umova i hrabrih ljudi, koji su u komunističkoj Srbiji (Jugoslaviji) činili grupu saboraca za uspostavljanje liberalnih ideja, propustila šansu da, onda kada su se slobodi približili, stvori stabilan politički prostor u kojoj je ona mogla da diše. Njihove ideje o demokratskoj Srbiji u kojoj je liberalna demokratija osnova političkog i ekonomskog sistema i poluga za ostvarivanje građanskih sloboda, socijalne pravde i uspostavljanje vladavine prava, raspršila se na sličan način kao Platonov pokušaj da tiransku vlast

u Sirakuzi preoblikuje prema idealima sadržanim u *Državi* i *Zakonima*. Uprkos tome što su podelama unutar liberalne ideološke matrice doprineli savremenoj političkoj i društvenoj dihotomiji u Srbiji, koja se bizarno otelotvoruje u mitu o dve Srbije, njihova je zasluga i to što su ostali čuvari Marksove ideje o zadatku filozofa da svet praktično menjaju.

Većina od pomenutih filozofa bila je vezana za delovanje šire grupe jugoslovenskih filozofa, marksista, okupljenih oko časopisa „Praxis” i istoimenog pokreta. Osnova njihove filozofije se odnosila na to da se stvarnost, pre svega marksistička, preispituje i menja kroz slobodnu stvaralačku delatnost. Praksisovska filozofija je začeta u Zagrebu oko Gaja Petrovića, Rudija Supeka, Danka Grlića, Milana Kangrge, Branka Bošnjaka, Ivana Kuvačića, Predraga Vranickog, koji su u Beogradu sagovornike našli upravo među pomenutom grupom filozofa i sociologa (Marković, Mićunović, Golubović, Životić, Stojanović, Tadić, Inđić), ali i drugim istaknutim intelektualcima: Veljko Korać, Andrija Krešić, Vojin Milić, Božidar Jakšić i drugi.

Oko rasprava, koje će u formi Korčulanske letnje škole trajati jedanaest godina od 1963. do 1974. godine, „Praxis” je okupio značajne intelektualce toga doba: Jürgena Habermasa (Jürgen Habermas), Herberta Markuzea (Herbert Marcuse), Eriha Froma (Erich Fromm), Ernsta Bloha (Ernst Bloch), Leška Kolakovskog (Leszek Kołakowski), Agneš Heler (Ágnes Heller), Anri Lefevr (Henri Lefebvre)... Jugoslovenski praksisovci su odbacili dogmatizam stare levice i prtli su put novoj levisi. Međutim, bila bi zabluda ukoliko bi se *praxis* shvatao kao idejno čvrsto profilisana grupa. Prema Božidaru Jakšiću, koji je zbog članka „Jugoslovensko društvo između revolucije i stabilizacije”, objavljenom u časopisu „Praxis” 1971. godine, uhapšen i osuđen (Popović, 2003: 513–534), *praxis* pokret je činila grupa idejno i teorijski raznorodnih intelektualaca koji su saglasnost mogli da postignu u, i danas aktuelnom, razgovoru o perspektivi ostvarenja humanističkog programa čovečnog i racionalnog uređenja ljudskih odnosa, nasuprot primitivnom egalitarizmu ili razvoju tehnologije, koja bi, opet, samo reprodukovala razne forme otuđenja, totalnog postvarenja i političke mistifikacije (Jakšić, 2012: 31). Praksisovci, koji su snažna idejna uporišta imali u Zagrebu i u Beogradu, bitno su se međusobno idejno i vrednosno razlikovali, ali su negovali kulturu *otvorenog dijaloga u kome različito mišljenje i drugost nisu bili jeres*. Tako orijentisan idejni pokret snažno je uticao na tok socijalne misli i političke prakse u Srbiji u drugoj polovini XX veka. Oko nasleđa pokreta *praxis*, odnosno metoda da je kritici podložna svaka ideja i svaka ličnost, okupljali su se pretežno liberalno orijentisani intelektualci koji su, shodno praksisovskoj idejnoj raznolikosti i u zavisnosti od ličnih shvatanja savremenih socijalnih tokova, ili dosledno sledili kritičku metodu ili su je napuštali i pripajali se oportunističkim idejama i tokovima.

Za razumevanje savremenih socijalnih tokova u Srbiji važno je pomenuti i delovanje „srpskih liberala” početkom osme decenije XX veka, odnosno grupe marksistički orijentisanih političara (Marko Nikezić, Latinka Perović, Mirko Tepavac, Marko Čanadanović i drugi) koji su se zalagali za decentralizaciju političkog i ekonomskog sistema i napuštanje u srpskoj javnosti dugo zagovarane ideje integralnog jugoslovenstva. Ideja „srpskih” liberala se oslanjala na dekonstrukciju legitimiteta etatističkog modela federalizma i upravljanja društvom i privredom. U to vreme pokrenuta je, i danas aktuelna, dihotomija oko toga šta je srbijanski, a šta srpski interes. Uvereni da je srbijanski interes racionalna jugoslovenska zajednica ravnopravnih država, modernizacija i privredni razvoj, liberali su se upustili u neravnopravnu borbu sa autoritarnim federalnim ustrojstvom partije i države koji je bio spreman za taman toliko promena koje su usvojene ustavnim amandmanima 1971. i Ustavom Jugoslavije iz 1974. godine, ali ne i za suštinske promene političkog i ekonomskog sistema. Ono što je

za srpske liberale bio početak reforme, za idejno okoštalu federalnu partijsku elitu je bio kraj promena. Pored toga, pokušaj srpskih liberala da modernizuju Srbiju bio je osujećen kritikom ustavnih promena u delu srpske javnosti, naročito profesora Pravnog fakulteta u Beogradu Mihajla Đurića, Stevana Đorđevića, Andrije Gamsa i Koste Čavoškog, koji su oko ideje da je Ustav Jugoslavije iz 1974. godine štetan po nacionalne interese Srbije okupili snažnu grupu konzervativno orijentisanih profesora univerziteta, umetnika, novinara, književnika... Dakle, podrška za liberalizaciju Srbije unutar marksističkog ustrojstva je izostala i iz federalne birokratije i iz srpskog društva. Iz ovog nedovršenog projekta modernizacije Srbije unutar marksističkog shvatanja liberalnih promena nastao je mit o dve Srbije, koji je postao usud savremenog srbijanskog društva.

Košmari XXI veka

Očekivanja da će XXI vek biti doba trijumfa liberalne ideologije i prosperiteta ljudskih prava su izneverena, jer savremeno doba, uprkos neslućenim tehnološkim dostignućima, obeležavaju oštra protivrečja u vrednostima liberalne doktrine i kapitalizma, sve izraženija dehumanizacija i nemoć da se odgovori na izazove sve većih socijalnih nejednakosti, da se uredi koliko-toliko pravična distribucija bogatstava i uspostave održivi sistemi ljudske bezbednosti i zaštite ljudskih prava. U takvim globalnim okolnostima koje potresaju konflikti i ratovi, društvena raslojavanja su deo geopolitičke svakodnevice. Rizik od svetskog konflikta između globalnih sila je povećan naročito nakon izbijanja rata između Rusije i Ukrajine, a, prema pojedinim analizama, čak pedeset zemalja ima pretenzije na teritorije suseda: u Africi ih je dvadeset, u Evropi devetnaest, na Bliskom istoku dvanaest i u Latinskoj Americi osam (Penkovtsev & Shibanova, 2015: 164). Od 1990. do 2018. godine vođeno je šezdeset devet oružanih sukoba, od kojih je međunarodni karakter imalo njih 21%, regionalni 62%, a unutrašnjih, odnosno lokalnih sukoba je bilo 16% (Jevtić i dr., 2018: 27). Raspad Jugoslavije i obnavljanje državnog identiteta Srbije su se ostvarivali u ovim okolnostima u kojima su pretežno interesi velikih sila, lišeni emocija i pravičnosti, određivali tok ratova i pobednike.

Slom jugoslovenske države i ideje integralnog jugoslovenstva je okončan i pre ulaska u XXI vek stvaranjem šest suverenih država i otvaranjem procesa nastajanja sedme na teritoriji Srbije. Raspad federalne države pojedini istoričari vide u protivrečnim interesima jugoslovenskih država koji su se ispoljili tokom nastanka države, a kasnije su se često i surovo obnavljali tokom njene kratke istorije.¹⁷ Drugi ih nalaze u autoritarnim političkim sistemima i neravnomernom ekonomskom razvoju,¹⁸ a treći smatraju da su raspadu doprineli atavizmi i ksenofobija i interesi „centara moći” izvan regiona.¹⁹

U jugoslovenske konflikte Srbija je ušla sa namerom da očuva i zaštiti srpske interese, a iz njega je izašla sa teškim frustracijama i bremenom naroda koji se ogrešio o pravdu i humanost. Ugled koji je u međunarodnim razmenama trajao od Prvog svetskog rata nestao je zbog nerealnih i pogrešnih političkih odluka srbijanskog rukovodstva, nakon čega je bilo lako susedima i međunarodnoj zajednici da Srbiji pripišu ne samo njene nego i svoje grehe.

¹⁷ Videti: Perović, 2015; Ekmečić, 1973; Трговчевић, 1986.

¹⁸ Videti: Jović, 2001; Labus, 1994; Mihailović, 1990.

¹⁹ Kosman, 1991; Denitch, 1997; Hejden, 2003.

Osuda, stigma i izolacija Srbije, ali i srpskog naroda, najsnažnije su bile u poslednoj deceniji XX veka, mada se osećaju i u savremenom dobu. Koliko je građana Srbije početkom XXI veka priželjkivalo raspad Jugoslavije a koliko njih ratove i stradanja, teško je reći. Međutim, populistička retorika i nabujali nacionalizam su bili rado podržavani kako na književnim večerima tako i na masovnim okupljanjima naroda. Pored toga, problem sa legitimizacijom vlasti na području Kosova i Metohije je bilo u nesaglasju sa unitarnim i centralizovanim partokratskim političkim sistemom, a kontrola albanskog pokreta za nezavisnost se sve teže sprovodila vojnim i policijskim aparatom. Na početku veka od kojeg se očekivalo da donese ekonomski i socijalni napredak, Srbija i njeni građani su se suočili sa izazovima sa kojima su se građani u zapadnoevropskim državama suočavali polovinom XIX veka. Postalo je jasno da se interesi srpskog naroda ne mogu više štititi u jugoslovenskoj političkoj zajednici, a alternative su bile rat za „veliku Srbiju“ ili suštinska reforma političkog, ustavnog, socijalnog, kulturnog i ekonomskog sistema i saradnja sa novim susedima, odnosno bivšim „suvlasnicima“ jugoslovenskog prostora u vezi sa širenjem različitih oblika autonomije, samouprave i regionalne i prekogranične saradnje. Opređenje za rat je preovladalo, a njemu su neštedimice doprinosile globalne geopolitičke promene u kojima je globalni kapitalizam imao razumevanja za apstraktne i anahrone atavizme i etnocentrizme samo u slučajevima koji su mu obezbeđivali političku ili ekonomsku korist.

Iz konflikta je Srbija izašla sa nekoliko teških frustracija. Najveća je svakako gubitak južnog dela zemlje, Kosova, za koje je uvrežen centralni nacionalni mit o istorijskoj žrtvi srpskog naroda 1389. godine i sprečavanju osmanske vojske da bez otpora prodre u centralnu Evropu. Na Kosovu su važni simboli srpstva, među kojima se istorijskim značajem izdvajaju Pečka patrijaršija, crkva Bogorodica Ljeviška, manastiri Visoki Dečani i Gračanica. Činjenice da su međunarodno pravo i istorijsko pravo srpskog naroda nad Kosovom ostavljeni po strani i da je prednost data pravu etnički brojnog albanskog naroda nad upravljanjem ovog dela Srbije, nije i ne može biti prihvaćena sa odobravanjem u srpskoj javnosti. Samim tim, svaka politička odluka o promeni bilo kog segmenta statusa Kosova i položaja srpskog naroda koji živi na njemu je opterećena ogromnom istorijskom odgovornošću. Argumenti Srbije da očuva kakvu-takvu, makar simboličku, ingerenciju nad Kosovom je utemeljena u Ustavu Srbije i Rezoluciji saveta bezbednosti UN 1244. Politička elita bilo koje ideološke provenijencije se već dve i po decenije suočava sa teškim izborom, koji se svodi na priznavanje suvereniteta Kosova i nakon toga pristupanje Evropskoj uniji ili na insistiranje na mekoj državnosti Srbije na području Kosova i usporavanje ili čak i odricanje od „evropskog puta“. Na zaključak da rešavanje statusa Kosova jeste ključno za demokratski razvoj Srbije i regiona upućuje mišljenje građana Srbije o podršci politici pridruživanja Evropskoj uniji. U 2022. godini građani Srbije nisu podržali politiku pristupanja Srbije Evropskoj uniji – njih 44%, prema istraživanju agencije „Ipsos“, ne podržava takvu politiku a 35% je podržava, dok je 21% neopredeljeno. Istraživanja Instituta društvenih nauka „Stavovi građana o demokratskoj transformaciji Srbije (1990–2022)“, čiji rezultati su saopšteni u ovom Zborniku, ukazuju na to da je za blizu 50% građana Srbije teritorijalni integritet Srbije, odnosno ostvarivanje suverene vlasti na Kosovu, važnije od pristupanja Evropskoj uniji. Nasuprot ovom mišljenju je stav 20% građana Srbije da je prioritet politika integracije u EU.²⁰

²⁰ Videti rad u ovom Zborniku: Marković & Jovanović, 2023.

S druge strane, građani su svesni šta su posledice odricanja od članstva u Evropskoj uniji i čvršće vezivanje za Rusku federaciju kao strateškog partnera sa kojim Srbija održava političke odnose i razvija ekonomske, pre svega energetske, projekte. Prema istraživanju Instituta društvenih nauka iz 2020. godine o stavovima građana prema politikama integracije u EU i razvijanja snažnijih političkih i ekonomskih veza sa Rusijom, većina građana je svesna da je povećanje životnog standarda pre moguće u EU nego na osnovu otvorene i promenljive saradnje sa Rusijom (Matijević i dr., 2021: 52).

Sledeća osujećenost ili breme savremenih političkih elita u Srbiji jeste „srpsko pitanje” u post-jugoslovenskom regionu koje je u javnosti promovisano kao „srpski svet”. U osnovi bi ta sintagma trebalo da se odnosi na, u odnosu na geografske i političke granice, imaginarni srpski kulturni i identitetski prostor i politiku očuvanja i zaštite srpstva u njemu. Dakle, reč je o prostoru Zapadnog Balkana i Republike Hrvatske, gde su pripadnici srpskog naroda autohtono stanovništvo. Ponekad se u tom kontekstu spominju i pripadnici srpske nacionalne manjine u Albaniji, Rumuniji i Mađarskoj, čiji status je takođe nesumnjivo autohton, a ređe pripadnici šire srpske dijaspore.

Da je Jugoslavija bila povoljna politička platforma za rešenje srpskog pitanja u regionu,²¹ potvrđeno je time što se Srbija, uprkos revitalizaciji nacionalizma i sve jačem vezivanju za nacionalne simbole i mitove, nikada nije odrekla Jugoslavije, naprotiv, iz nje nikada nije izašla, čini se najviše zbog toga jer je ona obezbeđivala odgovarajuće veze sa građanima srpske nacionalnosti i preko njih ostvarivanje političkog uticaja u regionu. Do konačnog raspada je došlo kada je većina građana Crne Gore 2006. godine na referendumu odlučila da istupi iz Državne zajednice Srbija i Crna Gora, koja je od 2003. godine bila sukcesor dvočlane federalne jugoslovenske države. Od tada, pored statusa Srba na Kosovu i Republike Srpske kao etnitetu u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, te položaja srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj, otvara se i pitanje položaja i zaštite identiteta Srba u Crnoj Gori (Lutovac, 2015: 23). Uprkos tome što nije bila idealna federalna država i što je u njoj postojalo nedorečenosti i protivrečja u socijalnom, ekonomskom i kulturnom razvoju, Jugoslavija je bila rešenje za srpsko pitanje u jugoistočnoj Evropi. Olako odustajanje od razgovora o transformaciji Jugoslavije u labavu federaciju ili konfederaciju doprinelo je tome da se, nakon vođenih ratova, traga za alternativnim modelom zaštite srpskih interesa u regionu. Do sada rešenje nije nađeno, a nezadovoljstvo svih u regionu, ali i međunarodne zajednice, postojećim stanjem Srbiju stavlja u situaciju u kojoj bi se i ekonomski snažnije i diplomatski jače ustrojene države teško snalazile, a otuda i situacija da nakon „rata sa svima” Srbija nastoji da postane „prijatelj sa svima” na Istoku i na Zapadu.

Treća frustrirajuća okolnost za građane, ali i donosiocce strateških političkih odluka, jeste odnos prema članstvu u NATO-u. Čini se da bi političari lakše prenebregli činjenicu da je NATO bombardovao Srbiju i bio direktno umešan u proces odvajanja Kosova od Srbije, nego što su građani Srbije spremni da učine isto. Naime, prema istraživanju iz 2020. godine, 80% građana Srbije se protivi članstvu Srbije u NATO savezu.²² Operacija savezničkih sila sprovedena u Saveznoj Republici Jugoslaviji od 24. marta do 10. juna 1999. godine,

²¹ Sa ovim stavom se neće mnogi saglasiti jer postoje mišljenja po kojima je Jugoslavija srpsko pitanje u Hrvatskoj rešavala sa stanovišta federalnih, srbijanskih i hrvatskih interesa, a ne sa stanovišta interesa srpskog naroda u Hrvatskoj.

²² Videti: Istraživanje Centra za evroatlantske studije (CEAS) i Centra za slobodne izbore i demokratiju (CESID), „Ovo smo mi: Srbija 2020”.

koja je pored diplomatskih pritisaka podrazumevala i bombardovanje zemlje, uslovia je pogibiju više hiljada ljudi, ali u vezi sa njihovim identitetima i danas postoje nedoumice. Naime, pisani izvori o broju poginulih i nestalih tokom tih nekoliko meseci su protivrečni i ukazuju na nekoliko stotina stradalih Srba i pripadnika drugih etničkih grupa širom zemlje i više hiljada stradalih Albanaca na Kosovu.²³ Tačne podatke Vlada SR Jugoslavije a ni Vlada Republike Srbije nisu objavile, ali u javnosti se često govori o hiljadama stradalih građana srpske nacionalnosti. Činjenica da ne postoje tačni podaci i realna ocena uzroka i posledica bombardovanja, ukazuje da javnost u Srbiji a još manje političari, od kojih je većina i 1999. godine bila na vlasti, a i 2023. godine je još uvek tu, nije spremna da se suoči sa istinom. Izbegavanje da se razgovara o odgovornosti svih, uz odsustvo emocija ali na osnovu činjenica, pogoduje populizmu i manipulacijama na osnovu kojih građani, posebno mlađe generacije, formiraju stavove o susedima, prema drugim narodima i međunarodnoj zajednici.

Najzad, četvrto otvoreno pitanje/frustracija jeste nedostajuća politika multikulturalnosti u Srbiji. Ophrvane problemima iz prva tri pomenuta otvorena pitanja, vlasti u Srbiji propuštaju da uredi možda i najznačajnije unutrašnje pitanje: kako da Srbija bude društvo u kojem se svi građani osećaju srećno, bezbedno, da veruju jedni drugima? Delotvorna politika multikulturalnosti bi trebalo da stvori društveni prostor u kojem građani ne trpe nelagodnosti zbog različitosti u identitetima. Srbija to nije, jer su izraženi i homofobija i ksenofobija, odnosno veći deo stanovništva izražava strah prema različitosti. Konzervativna priroda srbijanskog ali i ostalih balkanskih društava uslovljava takve stavove, ali i zahteva reakciju javnih politika koje, ukoliko žele da upravljaju srećnim društvom, na tome moraju i da rade.

Prema sociološkim i antropološkim istraživanjima, na homoseksualnost nerado gleda između 50% i 80% građana Srbije,²⁴ a prema istraživanju Instituta društvenih nauka „Socijalna distanca etničkih zajednica u Srbiji”, sprovedenog 2020. godine,²⁵ većinska srpska zajednica i uzorkom obuhvaćenih sedam manjinskih zajednica (Albanci, Bošnjaci, Hrvati, Mađari, Romi, Rumuni, Slovaci) nemaju zajednički socijetalni prostor u kojem bi se gradilo poverenje i vršila kulturna razmena između etničkih grupa. Štaviše, nacionalna politika ne pogoduje stvaranju takvog društvenog habitusa jer, nasuprot tome, društvo se uređuje na principima segregativnog multikulturalizma, koje se može slikovito opisati okeanom sa mnoštvom ostrva između kojih nema komunikacije (Bašić, 2015: 131–146). Privid tolerantnog multikulturalizma, koje stvara ustavno-pravni sistem i centralizovane i partokratizovane manjinske nacionalne samouprave koje se staraju o očuvanju i zaštiti etno-kulturnih identiteta njihovih pripadnika, vrh je ledenog brega u čijoj osnovi su nerazumevanje i nepoverenje.

Na pitanje zašto se srbijanska politička i intelektualna elita nije bavila pomenutim nacionalnim izazovima u duhu vremena u kojem živimo nema tačnog odgovora, ali jedan od razloga je to da one nisu dosegle zrelost za modernizaciju društva i za preuzimanje odgovornosti kad je u pitanju rešavanje ključnih nacionalnih problema.

Nesposobna da se prilagodi savremenim tokovima, srbijanska ekskomunistička elita se pokazala veoma sposobnom da se transformiše u desno orijentisanu socijalističku

²³ Videti podatke Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju: Human Rights Watch, Fond za humanitarno pravo, Beograd i Fond za humanitarno pravo, Kosovo: http://www.hlc-rdc.org/?page_id=17468

²⁴ Videti: Radoman, 2017: 75–103; Stojčić i dr., 2016.

²⁵ Bašić i dr., 2020.

alternativu i da podršku pronađe među nacionalistima i tradicionalnim nacionalnim stubovima: Srpskom pravoslavnom crkvom i Srpskom akademijom nauka i umetnosti. Iako je daleko od toga da su svi sveštenici i svi akademici podržavali populistički i ksenofobno orijentisanu politiku, od vlasti kontrolisani mediji su stvorili sliku konzervativnog i ksenofobičnog narodnog jedinstva, koja će u budućnosti biti argument da svi Srbi budu prokuženi kao šovinisti, konzervativni, „genocidni“.

Ne bi trebalo smetnuti s uma da su promene političkog sistema u Srbiji počele u Jugoslaviji i da su kontinuitet političke kulture u koju su utkane ideje i istorijske prilike i neprilike koje datiraju i ranije od kulturnih i političkih događaja koji su opisani u prvom delu ovog rada. Tako se desilo da su u savremenu političku retoriku uneti mitovi o kosovskim stradalnicima i nebeskoj Srbiji, ideje o podelama kao usudu srpskog naroda i, pre svega, večnim nepravdama i stradanjima sa kojima su se, po pravilu bez sopstvene krivice, suočavali Srbi.

U takvoj atmosferi, 1990. godine, na prvim parlamentarnim izborima u novijoj istoriji Srbije, podršku birača (46,9%) da formira parlamentarnu većinu je dobila Socijalistička partija Srbije, koja je iste godine nastala na partijskoj tradiciji i infrastrukturi Saveza komunista Srbije. Podršku su dobili i monarhistički i nacionalno orijentisan Srpski pokret obnove (15,8%) i na tradiciji „predratne“ Demokratske stranke Ljube Davidovića obnovljena istoimena politička stranka (7,5%). Političke stranke jugoslovenske orijentacije nisu ostvarile značajniji uspeh. Savez reformskih snaga Jugoslavije za Vojvodinu je osvojio 1,5%, Savez reformskih snaga Jugoslavije u Srbiji 0,5%, Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu 0,5%, Stranka Jugoslovena 0,4% podrške. Stranka Jugoslovena i Socijalistička radnička partija Jugoslavije su zajedno ostvarile 0,7% podrške birača u Srbiji.

Međutim, na političkoj sceni su se pojavile političke stranke nacionalnih manjina, što je jasno ukazalo na odsustvo građanskog političkog sentimenta, zavaravanje u etnički homogene zajednice i, najzad, najavilo duboke etnokulturne rasepe unutar srbijanskog društva: Demokratska zajednica Vojvođanskih Mađara je osvojila 7,5% glasova birača, pretežno mađarske nacionalnosti, Bošnjaci su podržali Stranku demokratske akcije Sandžaka (1,7%), a muslimani Demokratsku reformsku stranku muslimana (1,1%), a na izborima su učestvovali i etnički orijentisane partije Hrvata, Roma i Turaka, dok su političke stranke kosovskih Albanaca bojkotovale izbore (Goati, 2001: 23–44).

U budućnosti na političkoj sceni će sa manje ili više uspeha na izborima opstati Socijalistička partija Srbije, Demokratska stranka i pomenute političke stranke nacionalnih manjina. Međutim, nakon parlamentarnih izbora 1993. godine, u parlamentarni život je ušla konzervativno-nacionalno orijentisana Srpska radikalna stranka, koja je, baštineći tradiciju radikalne stranke i četničkog pokreta, vremenom ostvarivala sve veći politički uticaj – na izborima 1997. godine je ostvarila 28% podrške, 8,6% 2000. godine, 28% 2003. i 2007. godine, 29,5% 2008. godine, nakon čega se iz nje izdvaja deo članstva i formira Srpsku naprednu stranku, koja na parlamentarnim izborima 2012. godine osvaja 24% podrške birača na osnovu koje je formirala koalicionu većinu potvrđenu na izborima 2014. (48,4%), 2016. (48,2), 2020. (60,6%) i 2022. (66,5%).

Rad Demokratske stranke je 1990. godine obnovila grupa intelektualaca različitih ideoloških provenijencija, koji su u komunističkoj prošlosti trpeli posledice zbog kritika autoritarnog upravljanja jugoslovenskom socijalističkom državom. Osnivačka skupština Demokratske stranke, od koje se očekivalo da bude okosnica građanskog razvoja Srbije i da pokrene proces modernizacije, odnosno da približi Srbiju liberalnim vrednostima, bila je

sazdana od heterogene grupe ljudi koji pomenuta očekivanja nisu ispunili najviše zbog različitih vizija demokratskog razvoja, ali i zbog nesposobnosti da preuzmu političku odgovornost za suštinske reforme političkog i ekonomskog sistema. Iz Demokratske stranke vremenom je nastao veći broj političkih stranaka koje su se međusobno borile oko demokratije ali ne i za nju. U svojim memoarima prvi predsednik obnovljene Demokratske stranke, profesor Dragoljub Mićunović, opisuje atmosferu koja je nastala ubrzo nakon obnavljanja rada stranke: „Bio sam ipak iznenađen i skoro šokiran brutalnošću i ucenama s kojima su neki nastupili. Da li su ove „ideološke suprotnosti“ samo maska za prostu želju da Stranku preuzmu i stave u ruke onima kojima ona po „prirodi stvari“, kao „mudrim glavama“ i „patriotskim intelektualcima“, pravim „predstavnicima srpske tradicije“ i pripada?“ (Mićunović, 2014: 29).

Demokratska stranka je najsnažniju neformalnu podršku građana imala nakon atentata na premijera Srbije Zorana Đinđića 2003. godine i formalnu nakon izbora 2008. godine, kada je jedini put u savremenoj političkoj istoriji Srbije dobila najveću podršku birača na parlamentarnim izborima – 38,4% glasova. Treba pomenuti da je 2000. godine Demokratska stranka bila deo koalicije Demokratska opozicija Srbije, koju je pored nje činilo još sedamnaest političkih stranaka i koja je imala podršku 64% građana. Na tim izborima političke stranke koje su u čitavoj prvoj dekadi XXI veka dobijale najveću podršku građana (Socijalistička partija Srbije i Srpska radikalna stranka) zajedno su imale 22,3% od ukupnog glasova birača, gotovo tri puta manje od glasova koje su osvojile demokrate. Međutim, kasniji događaji koji su obeležili podele u Demokratskoj opoziciji Srbije, propusti u vođenju države i prilikom uspostavljanja demokratskih institucija i vladavine prava, kao i kompromitujući proces privatizacije i korupcionaške afere, doprineli su tome da podrška postepeno opadne i da tas na političkoj vagi ponovo prevagne ka konzervativnijim političkim strankama.

Propusti koji su načinjeni u prvoj deceniji XXI veka i izbegavanje da se hrabrije utvrdi i sprovede strategija modernizacije i razvoja Srbije, da se politički i ekonomski sistem prilagode potrebama građana i prirodi države, osnaži javna uprava, eliminišu koruptivni kanali, utvrdi jasna podela vlasti i obezbedi sloboda medija, otvorili su nov prostor za konzervativne političke strategije i političke stranke koje su u populizmu i brižljivo kontrolisanom javnom mnjenju pronašli snažnu polugu održanja na vlasti.

Podele kao sudbina

Ako se vratimo na početak teksta i Biboovom opisu položaja centralnoevropskog težaka u kontekstu evropskih interesa i promena i uporedimo ih sa događajima sa kojima su se suočili građani Srbije, ne tokom svoje istorije u Jugoslaviji nego samo u poslednje tri decenije, možemo u velikoj meri razumeti njihovu zbunjenost i sklonost ka zatvaranju u homogene nacionalne granice. Intenzitet promena je bio izuzetno snažan, prožimao je sve segmente društva i države, a političke elite, koje nisu prevazišle ograničenja i zamke premodernizma, nisu nudile rešenja koja su obezbeđivala održiv razvoj i stvaranje demokratski ustrojenog društvenog sistema u Srbiji.

Umesto toga, pribeglo se traganjima za podrškom na Istoku, naročito od Rusije, i na Zapadu, od Evropske unije, koja su nailazila na strateška politička uslovljavanja i podrazumevala su spremnost na odricanja od tradicionalnih nacionalnih vrednosti. Svesni da je oslanjanje isključivo na sopstvene snage i resurse neodrživa strategija, građani su podržavali

one opcije koje su im razumljive i koje ih najmanje ugrožavaju. Aktuelna istraživanja ukazuju na to da su građani svesni okolnosti u kojima žive i da im je ekonomski napredak vezan za članstvo u Evropskoj uniji i saradnju sa NATO-om, ali i da postoje nacionalni ponos i iskustva iz bliske prošlosti koja ne doživljavaju pravičnim i da ih to sputava da se zdušno upuste u evroatlantske integracije.

Pored toga, čini se da je osećanje individualnog i kolektivnog straha bitno prisutno u projekcijama budućnosti građana Srbije. Ophrvani mnoštvom protivrečnih informacija i suočeni sa neizvesnošću koje proizvode individualizam i princip konkurentnosti savremenog kapitalizma, građani nastoje da odgovore nađu u kvazisolidarnosti koju pružaju primordijalni sentimentali. Mitovi, veličanje herojske prošlosti i iščekivanje vasseljske pravde, postali su deo ne samo konzervativnog društvenog sentimenta već strateško nacionalno opredeljenje koje se neguje kroz stvaranje nove elite koja je vaspitana u sve lošijem obrazovnom sistemu i zadojena je arhaičnom kulturnom matricom i populističkom retorikom. Ne bi trebalo smetnuti s uma da stasavaju generacije koje su u detinjstvu osetile posledice ratova i vaspitane su na medijskim zabludama i obmanama. U njima je mnogo više nacionalizma, strahova i ogorčenosti nego u generacijama koje su bile u punoj snazi u vreme poslednjih „balkanskih” ratova.

Međutim, građani Srbije su i ljudi koji nisu srpskog etničkog porekla i/ili nisu pravoslavni. Popis 2011. godine je ukazivao na to da su pre dvanaest godina petinu stanovništva Srbije činili pripadnici nacionalnih manjina, a da je među vernicima bilo i 15% nepravoslavnih. Pripadnici većine manjinskih zajednica, uprkos tome što su u ustavnopravnom sistemu zaštićeni njihovi etnokulturni identiteti i što ostvaruju prava na manjinsku samoupravu i kulturnu autonomiju, nisu odgovarajuće integrisani u srbijansko društvo. Mnogi od njih na to ukazuju i najčešće se pozivaju na član 1 Ustava Srbije, u kojem je napravljena jasna distinkcija između pripadnika srpskog naroda i građana drugih nacionalnosti. Pojedine manjinske zajednice, poput Albanaca, Mađara, Bošnjaka, Hrvata, Bugara, Rumuna, snažno su povezane sa sunarodnicima u državama porekla i dele nacionalne vrednosti sa njima, što ne bi bio problem sam po sebi da im srbijanski model multikulturalizma nudi identifikaciju sa Srbijom i punu integraciju u srpsko društvo.

Takođe, nisu svi građani iste ili slične ideološke provenijencije i ne bi trebalo da budu, jer da jesu, ne bi bilo ni značajnijeg političkog pluralizma. Insistiranje na oštroj podeli na dve Srbije, konzervativnu i liberalnu, kao nepomirljivim celinama, čiji pripadnici se ne mogu usaglasiti ni oko interpretacije baletske predstave, jeste ozbiljna prepreka modernizaciji i demokratizaciji Srbije. Međutim, niti su liberali etička paradigma društva, niti su konzervativci izvor svih nedaća Srbije, kako jedni druge predstavljaju. Liberalna shvatanja sadrže onaj etos koji Srbiji nedostaje – zagovaranje slobode i ljudskih prava građana, vladavinu prava, nezavisne medije i odgovorne građane, ali činjenica je da liberalne ideje i levica nisu bile prijemčive građanima Srbije. To ne znači da konzervativno orijentisano društvo ne može da bude zasnovano na vrednostima na kojima insistiraju liberali. Evropa je puna konzervativnih političkih partija koje u javnom prostoru organizuju društveni život oko tradicionalnih vrednosti i to im ne umanjuje demokratski i progresivni značaj. Zašto u Srbiji to ne bi moglo da se ostvari? Otklanjanje prepreka koje stoje na putu ravnoteže univerzalnih i tradicionalnih vrednosti unutar konzervativnog „srpskog sveta” su ključne za rešavanje većine pomenutih frustracija srbijanskog društva i države. Dok do toga ne dođe, rastresitost u unutrašnjoj politici Srbije odlagaće rešavanje složenih pitanja članstva u Evropskoj

uniji i NATO-u i rešavanje dva otvorena problema: status Kosova i „pitanja srpskog naroda” u postjugoslovenskom regionu. Rešavanju ovih osnovnih pitanja treba pristupiti strateški, holistički i u skladu sa dugoročnim nacionalnim interesima građana i države. To znači da se stranački i drugi grupni i lični interesi moraju ostaviti po strani, a pre svega neophodno je da se iz društvenog prostora potisne kako populistički narativ u kojem su drugi narodi i etniciteti u regionu označavani neprijateljima Srbije i srpskog naroda (Bašić, 2017: 151) tako i strategiji održavanja podele Srbije na građansko-liberalnu i nacionalno-konzervativnu. Dok se to ne ostvari, Srbija će ostati duboko podeljeno društvo koje će gledati čas na Istok, čas na Zapad, a suštinske promene će biti moguće samo ukoliko ih uspostavi neko izvan regiona.

LITERATURA

- Anđelković, P. (2018). Jugoslavija, najveća srpska uhronija. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 48(4), 251–270.
- Babić, M. (2022). *Đilasovci u Hrvatskoj: zaboravljeni disidenti*. Zagreb: Despot infinitus.
- Banac, I. (1992). Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia. *The American Historical Review*, 97(4), 1084–1104.
- Bašić, G. (2017). „Multietnička društva i reakcioni multikulturalizam”. U: Z. Lutovac (Ur.), *Populizam* (str. 147–160). Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Bašić, G. (2018). *Multikulturalizam i etnicitet*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bašić, G. (2022). *Institut društvenih nauka: o mitovima, ideologiji i pre svega o nauci*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bašić, G. & Pajvančić, M. (2015). *Od segregativne ka integrativnoj politici multikulturalnosti*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.
- Bašić, G., Todosijević, B., Marković, K. & Zafirović, J. (2022). *Istraživanje socijalnih odnosa između etničkih zajednica u Srbiji*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta, Institut društvenih nauka. <https://idn.org.rs/wp-content/uploads/2020/09/SOCIJALNA-DISTANCA-ETNICKIH-ZAJEDNICA-IZVESTAJ.pdf> (pristupljeno 9. aprila 2023.)
- Bibo, I. (1996). *Beda malih istočnoevropskih država*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Cvijijić, A. (2019, Novembar 16). Simon Simonović: ne postoji tekst koji bih prepravio. *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/simon-simonovic-ne-postoji-tekst-koji-bih-prepravio/>
- De Groot, J. G. (1988). *Student Protest – The Sixties and After*. New York: Routledge.
- Denitch, B. (1997). *Ethnic Nationalism The Tragic Death of Yugoslavia*. London: University of Minnesota Press.
- Deretić, J. (1983). *Istorija srpske književnosti*. Beograd: NOLIT.
- Đilas, M. (2022). *Rat i raspad: Dnevnik, 1989–1995*. Beograd: Vukotić media.
- Ekmečić, M. (1973). *Ratni ciljevi Srbije 1914*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Fichter, M. (2016). Yugoslav Protest: Student Rebellion in Belgrade, Zagreb, and Sarajevo in 1968. *Slavic Review*, 75(1), 99–121.
- Goati, V. (2002). *Izbori u SRJ od 1990. do 1998. volja građana ili izborna manipulacija*. Beograd: CESID.
- Goldstein, I. & Goldstein, S. (2018). *Tito*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Hejden, M. R. (2003). *Skice za podeljenu kuću*. Beograd: Samizdat B92.
- Jakšić, B. (2012). „Praxis – kritički izazovi”. U: K. Stojaković & D. Olujić (Ur.), *Praxis društvena kritika i humanistički socijalizam* (Zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslovenskoj ljevici: Praxis filozofija i korčulanska ljetnja škola (1963–1974) (str. 30–89). Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Jeftić, Z., Mišev, G., Obradović, Ž. & Stanojević, P. (2018). Savremeni konflikti i njihove tendencije. *Vojno delo*, 70(7), 23–40.

- Jović, D. (2001). Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija. *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 62/8, 91–157.
- Klasić, H. (2012). *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Ljevak.
- Kosman, M. M. (1991). Savezna Republika Nemačka i raspad Jugoslavije. https://repozitorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/7244/Kosman_Savezna.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Krestić, V. (1980). *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791–1914*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Krleža, M. (1952). Govor na Kongresu književnika u Ljubljani. *Republika*, 10–11, 205–243.
- Kurzydowski, C. (2017): *Ideology and Politics of Dimitrije Ljotić and the ZBOR Movement* (Doctoral dissertation). https://research.gold.ac.uk/id/eprint/19820/1/HIS_thesis_KurzydowskiC_2017.pdf
- Labus, M. (1994). Uloga ekonomije u raspadu Jugoslavije. *Sociološki pregled*, 28(2), 225–236.
- Lutovac, Z. (2015). *Srpski identitet u Crnoj Gori*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Marković, K. & Jovanović, M. (2023). *Evropska unija ili teritorijalni integritet – socio-demografski faktori kao prediktori*. Rukopis. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Matijević, B., Zafirović, J. & Magdalenić, I. (2021). „Percepcije građana o spoljnopoličkom opredeljenju Srbije: čija podrška će unaprediti socioekonomske prilike u Srbiji, Evropske unije ili Rusije?”. U: B. Todorović (Ur.), *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije* (str. 44–57). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mičunović, D. (2013). *Život u nevremenu/Ruža vetrova: Knjiga prva 1930–1990*. Beograd: Arhipelag.
- Mičunović, D. (2014). *Život u nevremenu II: U političkom vrtlogu: 3. februar 1990–25. januar 2001*. Beograd: Arhipelag.
- Mihailović, K. (1990). *Regionalna stvarnost Jugoslavije*. Beograd: Ekonomika.
- Михайлович, К. & Крстић, В. (1995): „Меморандум САНУ” одговори на кришике. Beograd: САНУ.
- Милосављевић, О. (2010). *Савременици фашизма: Југославија у окружењу*. Beograd: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.
- Mil, Dž. S. (1912). *O slobodi*. Beograd: Sveslovenska knjižarnica M. J. Stefanovića.
- Nikčević, T. (2018, Maj 31). Pobuna studenata 1968. – „budimo realni tražimo nemoguće”. *YU historija*. https://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_1968_txt02.html
- Nikolić, K. (1997). Dragiša Vasić – skica za portret nacionalnog revolucionara. *Istorija. 20 veka*, 1, 97–106. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Николић, М. (2020). *Историја у слици о Шри Југославије*. Beograd: Републички завод за статистику.
- Ovo smo mi: Srbija 2020. (2020). Centar za evroatlantske studije (CEAS) i CeSID. http://www.cesid.rs/wp-content/uploads/2021/03/Istrazje%CC%8Civanje-Ovo_smo_mi_CEAS_CeSID_novembar_2020.pdf (pristupljeno, 9. aprila 2023.)
- Penkovtsev, V. R. & Shibanova, A. N. (2015). Wars and Military Conflicts of the XXI Century in the Context of the Strategic Interests of the United States. *Journal of Sustainable Development*, 8(4), 164–168. DOI:10.5539/jsd.v8n4p164
- Perović, L. (2015). Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929) / Kraljevine Jugoslavije (1921–1941): nastanak, trajanje i kraj. <https://yuhistorija.com/serbian/doc/LP%20-%20Kraljevina%20SHS%20-%20Jugoslavija.pdf> (pristupljeno 8. aprila 2023.)
- Perović, L. (2022, Avgust 25). Dnevnik Milovana Đilasa. *Peščanik*. <https://pescanik.net/dnevnik-milovana-djilasa/>
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije*. Knj. 1. Beograd: Nolit.
- Petrović, N. (1985). *Svetozar Miletić i narodna stranka: Grada 1860–1885*. Knjiga III, 1876–1885; Novi Sad: Istorijski arhiv autonomne pokrajine Vojvodine.
- Popović, S. (2003). *Poslednja instanca*. Knjiga 2. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Radoman, M. (2017). Analiza uloge porodice u Srbiji u prihvatanju LGBTTIQ identiteta (stavovi žena koje su majke prema homoseksualnosti). *LIMESplus*, 2, 75–103.
- Rudolf, D. & Čobanov, S. (2009). Jugoslavija: unitarna država ili federacija – povijesne težnje srpskoga i hrvatskog naroda – jedan od uzroka raspada Jugoslavije. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 46(2), 287–314.

- Schwartz, S. (1999). Beyond „Ancient Hatreds“: What Really Happened in Yugoslavia. *Policy Review*, 97, 39–51.
- Seidman, M. (2004). *The Imaginary Revolution: Parisian Students and Workers in 1968*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Sorman, G. (1997). *Velika tranzicija*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Stanić, V. (2014). „Unutrašnji emigrant“: političke ideje Milovana Đilasa 1954–1989. *Poznanske Studia Slawistyczne*, 6, 243–260.
- Stojčić, M., Stojaković, A. & Žulević, J. (2016). *Homofobija i internalizovana homofobija u Srbiji*. Beograd: Centar za kvir studije.
- Todorova, M. (1998). *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Трговчевић, Љ. (1986). *Научници Србије и стварање Југославије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Trgovčević, Lj. (2006). The enlightenment and the beginnings of modern Serbian culture. *Balkanica – Annual of the Institute for Balkan Studies*, 37, 113–110. DOI: 10.2298/BALC0637103T
- Tucović, D. (2014). O ratu i miru. *Hereticus*, 1–2, 159–162.
- Vuletić, V. (2022). „Knjiga u vihoru politike“. U: G. Bašić (Ur.), *Institut društvenih nauka od crvene akademije do institucije od nacionalnog značaja* (str. 80–95). Beograd: Institut društvenih nauka.

Goran Bašić

POLITICAL CULTURE, CHANGES AND THE IDENTITY OF SERBIA

Abstract

The nature of the social and political changes in contemporary Serbia has been rooted in a historical narrative and political culture. The excessive insistence on traditionalism and the mythic and heroic past, or the allegory of the heavenly people that cannot attain collective justice, have been distancing Serbia from the contemporary development trends and have proven to be an obstacle to modernisation. Serbian citizens are not inclined to liberal ideas, while the periods

in which the conservative population followed the contemporary development trends have been short and far between. The changes that Serbia has faced in following such ideological matrix, during the country's Yugoslav era, and especially in the last three decades, caused at least four national frustrations that Serbian citizens seem to be unable to resolve: the first concerns the status of Kosovo, the second refers to the position of Serbian people in the post-Yugoslav space, the third deals with the suspense created by the need to become involved in Euro-Atlantic initiatives, while the fourth involves attitudes to diversity.

Keywords: Liberalism, Conservatism, Yugoslavia, Changes, Political Culture